[79] Doktor geografskih nauka, Odsjek za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina. pmflejlazunic@yahoo.com

TURISTIČKA EVALUACIJA MOTIVA (ATRAKCIJA) SARAJEVA

Lejla Žunić[79]

Sažetak
Destinacija Sarajevo je najvažniji kulturni i turistički centar Bosne i Hercegovine (1/3 ukupnog državnog turizma). Ona ima izuzetno vrijedne turističke motive (prirodne i antropogene), a prema statističkim pokazateljima u posljednjoj deceniji bilježi pozitivan trend turističkog razvoja. Zbog toga je veoma važno analizirati turističke motive i njihov značaj za razvoj turizma. Evaluacija motiva podrazumijeva ocjenu nekoliko parametara: atraktivnost, rijetkost, korisnost i pristupačnost. Međutim, turistička vrijednost motiva se dobrim dijelom reflektuje preko impresija (utisaka) turista posjetilaca. Turistički doživljaj je naročito važan element turizma, koji utiče na afirmaciju destinacije u svijetu i podstiče turistička kretanja. Problem istraživanja je identifikacija i turistička evaluacija motiva u Sarajevu. Metode istraživanja su: analiza, identifikacija, klasifikacija, terenski rad, anketiranje, evaluacija (valorizacija), Hillary du Cross, Likert, sinteza. Cilj rada je utvrditi stvarnu turističku vrijednost motiva radi kvalitetnijeg planiranja ponude. Od naročite važnosti su rezultati turističke ocjene motiva, jer je konačni cilj postići zadovoljstvo turiste i pozitivan odjek destinacije u svijetu.
Ključne riječi: turistička destinacija, turistički motivi, turistička ponuda, turistička vrijednost, turističke impresije, identifikacija, turistička evaluacija, turistički razvoj.

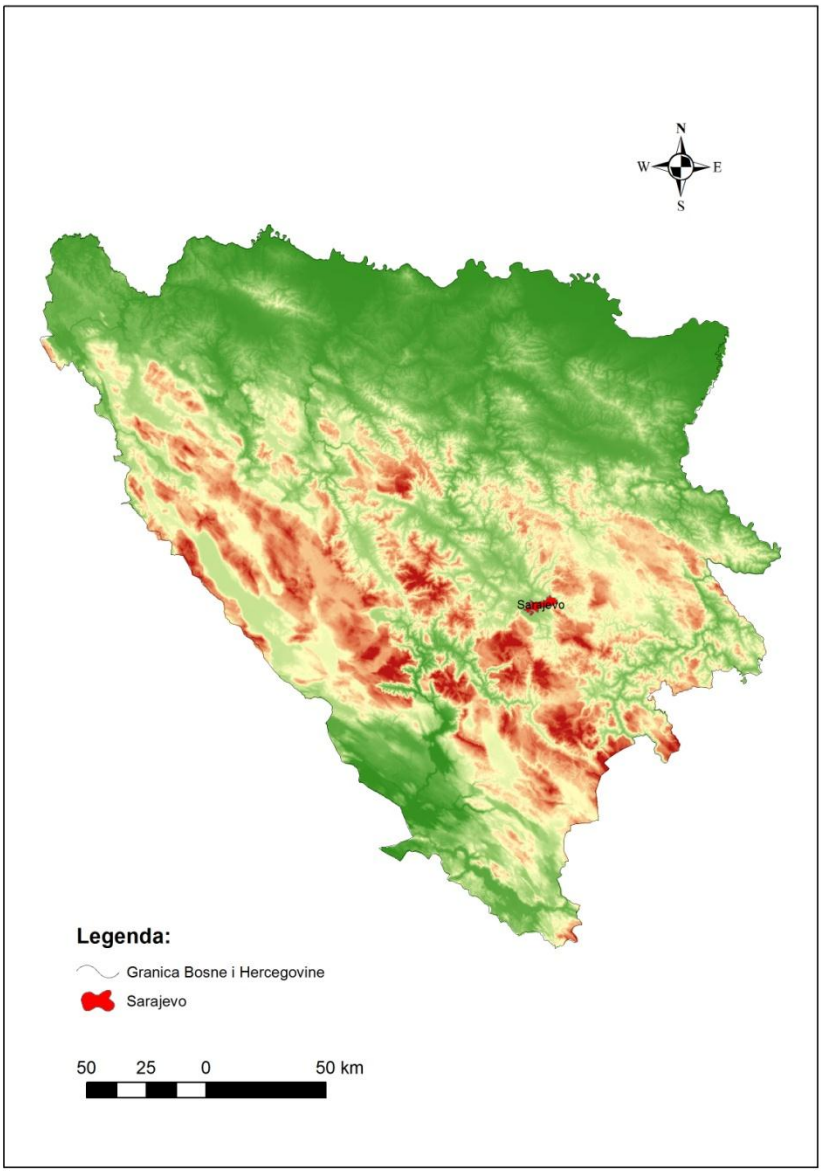
TOURIST EVALUATION OF THE SARAJEVO MOTIVES (ATTRACTIONS)

Abstract
Destination of Sarajevo is the most important cultural and tourist center of Bosnia and Herzegovina (1/3 of the total national tourism). It has an extremely valuable tourist motives/ attractions (natural and anthropogenic) and, according to statistical indicators, it has had a positive trend of tourism development in the last decade. It is therefore very important to analyze tourist motives and their importance for the development of tourism. Tourist evaluation involves the assessment of several parameters: attractiveness, rarity, usefulness and accessibility. However, the tourist value of motives is largely reflected through impressions of tourist visitors. Travel experience/ tourist impression is especially important element of tourism which affects the affirmation of destinations in the world and encourages tourism trends. The research problem is the identification and valorisation models of motives in Sarajevo determining their significance. Research methods are: analysis, identification, classification, field work, surveys, evaluation, Hillary du Cross, Likert method, synthesis. The aim of the paper is to determine the actual tourist value of the motives for better planning of the offer. Of particular importance are the results of tourist assessments of the motives because the ultimate goal is to achieve the satisfaction of tourists and positive echo of the destination in the world. The motives of Sarajevo have favourable tourist value and particular importance in planning and development of tourism in Sarajevo destination.
Keywords: tourist destination, tourist attractions, tourist offer, tourist value, tourist impression, identification, tourist evaluation, tourism development.

UVOD

Sarajevska destinacija je smještena u Sarajevskoj kotlini, koja zaprema JI sektor Sarajevsko-Zeničke kotline unutar Dinarskog planinsko-kotlinskog sistema Bosne i Hercegovine. (Bušatlija, I., 1974). Morfologija terena je podijeljena u 2 istaknute prirodne cijeline: unutrašnje zaravnjeno područje sa Sarajevskim poljem i brdsko-

planinski obod (Đug, S., Drešković, N., Hamzić, A., 2008), koji se naziva "zelenim prstenom" Sarajeva zbog prepoznatog biodiverziteta (Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023, 2006) Klimati su Cf i Df preko 1000 metara n.v., što ima svojevrsnu turističku vrijednost. Historijsko-geografski razvoj Sarajeva (od Ilira i Rimljana, Vrhbosne, Osmanlija, Austro-ugarske, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, SFRJ, nezavisna BiH od 1992. godine, rat i agresija na BiH, postratna faza restauracije) rezultirao je bogatom kulturno-historijskom zaostavštinom, a najveću vrijednost imaju motivi iz Osmanskog i Austro-ugarskog perioda (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo). Sarajevo ima povoljan geostrateški i geoprometni položaj, jer predstavlja prirodno sabiralište komunikacija koje povezuju geografski udaljene i različite prostore (Bakaršić, S., 1966). Sarajevska destinacija ima povoljan turističko-geografski položaj, jer se nalazi na jednom od najvažnijih evropskih turističkih koridora, kojim cirkuliše srednjoevropska turistička klijentela prema jugu, tj. Jadranu i Mediteranu (Nurković, S., 2006, str. 31). Destinacija je u razvoju, tercijarni sektor u ukupnoj strukturi BDP i zaposlenosti učestvuje sa oko 78% (Federalni zavod za statistiku BiH, 2009), pa turizam sve više dobija na značaju. Turistički promet ima pozitivnu tendenciju razvoja (ukupna prosječna stopa porasta turizma 10,7%). Najveće učešće u ukupnoj strukturi turista imaju posjetioci iz Turske i regije, te arapskih zemalja (najprije Kuvajt), a Arapi ostvaruju najduži boravak (Izvještaj Turističke zajednice Kantona Sarajevo, 2013). Turizam se bazira na kulturne, vjerske i historijske aspekte (Britanska Wikipedia), promocija i prezentacija motiva učestvuju 50% u ukupnoj strukturi turističkog proizvoda Sarajeva (Mehičić, I., 2007).

Karta 1. Geografski položaj Sarajeva u Bosni i Hercegovini (GIS; Hrelja, E.)

METODOLOGIJA

Problem i predmet istraživanja je identifikacija i turistička valorizacija najvažnijih motiva u destinaciji. Cilj rada je izvršiti prepoznavanje i vrednovanje motiva, te po osnovi utvrđene vrijednosti (rangiranje) utvrditi njihov turistički kvalitet. Turističko-geografska valorizacija motiva vrši se po WTO modelu procjene vrijednosti, Hilary

du Cross i Likertu. Evaluacijska metoda je omogućila prepoznavanje motiva najveće turističke vrijednosti u zavisnosti od turističkog doživljaja. Anketom je utvrđeno 17 motiva za koje je izvršena valorizacija po frekvenciji impresije turoperatora i turista. Anketiranjem se došlo do značajnih spoznaja; trajalo je 2 godine (2013-2014), sprovedeno je u destinaciji Sarajevo na najvažnijih turističkim lokalitetima i obuhvatilo je preko 100 ispitanika (turistički menadžeri, turisti- posjetioci). Anketiranje menadžera (20) sprovedeno je u nekoliko hotela (Bristol 4*, Europa 5*, Art 3*, Terme 4*, Hercegovina 4*, Crystal 4*, Hollywood 4*) i turističkih agencija (Relax Tours, Gaudi Lufthansa, Bosnia Travel, Reyyan, Akdeniz, Euroservices; ZOI'84; Centrotrans, GRAS), dok je anketiranje turista (107) sprovedeno na: a) turističkim lokalitetima u starom gradu (bašta Morića han, harem Begove džamije), b) smještajne jedinice turista: hoteli (Europa, Radon Plaza, Bristol, Hollywood, Terme, Dardanija, Imzit, Astra Garni, Michele, Old Town, ETN, Mostardayiz, City Boutique, Emona, Lula), hosteli (Vagabond, Franz Ferdinand, Kovači, Max, Guest House, For Me, Doctor's House), privatni smještaj,Sarajevo apartmani. Struktura ispitanika je različite dobi, oko 40% turisti arapskog porijekla, domaći i strani turisti (SAD, Kanada, Malezija, Japan...).

REZULTATI I DISKUSIJE

Motivi su prirodne i društvene pojave i predmeti koji su atraktivni turistima (Jovičić, Ž., 1992, str. 121). Prirodni turistički resursi su klimatski, geomorfološki, hidrografski, biogeografski, pejzažni, dok su društveni turistički resursi kulturno-povijesni, etno-socijalni, umjetnički, manifestacijski, ambijentalni (Turistički resursi i atrakcije, 2010). Sarajevska destinacija je poznata kao središte susreta kultura, istočne orijentalne i zapadne evropske. Na takvom temelju razvoja je nastala bogata kulturno-historijska baština i graditeljsko naslijeđe. "Na razmeđu kultura i civilizacija, stvorena je jedinstvena multinacionalna i multikonfesionalna sredina, graditeljski iskazana kao jedinstven primjer uvijek podsticajne saradnje Istoka i Zapada." (Kurto, N., 1997, str.5) "Teritorij Sarajeva ima veliko bogatstvo i raznovrsnost turističkih potencijala, najrazvijeniju turističku infrastrukturu, propulzivan turistički marketing i najobimniji turistički promet u BiH (2004: 1/3 ukupnog državnog turističkog prometa), te kao takav ima najprepoznatljiviji identitet bosanskohercegovačke turističko- geografske regije." (Nurković, S., 2006, str.31) *Gradska ambijentalna cijelina Sarajeva* je najvažnije kulturno-historijsko područje i najveća cijelina graditeljskog naslijeđa. Unutar nje su izdvojene tri zone: historijsko područje, historijsko jezgro i staro historijsko jezgro. (Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023, 2006, str. 42) Sarajevska urbana cijelina ima međunarodni značaj *("nulta"* kategorija), jer ima posebnu vrijednost u smislu unikatnosti i rariteta na svim nivoima: nacionalno, evropskom i svjetskom.

(Prostorni plan BiH, faza B- valorizacija, 1980, str. 21, 53) Unikatnost se ogleda upravo u mješavini različitosti kultura i graditeljskog naslijeđa sa prepoznatljivim stilom istoka (orijentalni) i zapada (evropski). U granicama ambijentalne cijeline najveću turističku atraktivnost, reprezentativnost i ambijentalnost ima:

- Zanatsko-trgovačka zona- Baščaršija, te stambene zone- mahale: Logavina, Kovači, Nadmlini, Alifakovac i Podbistrik. Ovu zonu čine najreprezentativniji javni, sakralni i stambeni spomenici graditeljske baštine iz osmanskog perioda. Ovaj je prostor definiran kao "zona najveće ambijentalne vrijednosti Sarajeva." (Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023, 2006); orijentalno jezgro u starom dijelu grada.
- Zona koja obuhvata prostor na potezu Džidžikovac- Hamdije Kreševljakovića i Franjevačka s druge strane Miljacke, a čine je najreprezentativniji sakralni, javni, stambeno-poslovni spomenici graditeljske baštine iz austrougarskog perioda, te sakralni i javni spomenici graditeljske baštine iz osmanskog perioda. (Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023, 2006); uglavnom područje gradskog centra.

Značaj kulturno-historijske baštine iz osmanskog perioda je od neprocjenjive vrijednosti. "Sačuvani spomenici materijalne kulture, arhivski dokumenti i svjedočenja, pokazuju da je najznačajniji period u urbanom razvitku Sarajeva u osmansko doba bilo XVI stoljeće (tzv. zlatno doba). Početkom 16. stoljeća sagrađena je i stara Pravoslavna crkva, u kvartu zvanom Latinluk postojala je katolička, a krajem istog stoljeća nastala je i prva sinagoga II Kal Grandi. Uz džamije su se obavezno gradili mektebi, od medresa najpoznatija je Kuršumlija, zadužbina velikog vakifa Gazi Husrev-bega, bosanskog namjesnika. Sarajevo je jedini grad u evropskom dijelu Osmanskog carstva koji je od svog utemeljenja postao politički, kulturni i ekonomski centar zemlje i takav ostao do današnjih dana. To znači da je zemlja Bosna sa svojim glavnim gradom imala poseban status i da je taj status čuvalo upravo Sarajevo." (Muzej grada Sarajeva, 1963) Od 1997. godine, stara urbana jezgra Sarajeva predložena je za UNESCO listu svjetske kulturne baštine. "Prema kriteriju (V), Sarajevo- otvoreni grad je unikatan primjer tradicionalnog ljudskog života i naselja. Ljepota grada ogleda se ne samo u brojnim arhitektonskim monumentima već i u interpretaciji sinteze životne harmonije i u zaštiti različitosti, pa je Sarajevo tako jedinstven, neponovljiv i ujedinjen otvoreni prizor, svjetski grad. Životna tradicija (kriterij VI) čini grad unikatnim i univerzalnim. Nema toliko mjesta koja su tako bogata u raznolikosti kulturološko-fenomenološkog karaktera u jednostavnom prirodnom okruženju, geografskom pejzažu i moćnom duhu osvijetljenosti. Graditeljsko naslijeđe pluralističkog društva i multikulturalnosti Sarajevskog fenomena simboliziraju posebne atribute koji odražavaju kulturu Bosne i Hercegovine. Oni su najkompleksniji duhovni nukleusi i simbolički matrix *"Zlatne doline"* autentičnog izraza." (UNESCO »Culture», World

Heritage Centre, »The List», Global Strategy, Tentative List, "Sarajevo - unique symbol of universal multiculture - continual open city", 2015) Identifikacione liste prirodnih i antropogenih motiva Sarajeva su obimne, ali je kreirana lista najvrednijih turističkih atrakcija prema impresijama promovatora i konzumenata motiva (turista). Kako je evaluacija motiva rađena kod različitih autora i nadležnih institucija koje se bave valorizacijom i konzervacijom prirodnog i kulturno-historijskog nasljeđa, potrebno je sagledati ranije rezultate istraživanja. Prema S. Nurkoviću (2006), za vrednovanje turističkih potencijala upotrebljeni su principi: korisnost, rijetkost i stupanj mogućnosti njihove turističke valorizacije, a kao parametri: prostorni, kvalitativni, preovlađujuća vrsta turizma koju uvjetuje i funkcionalni. (Nurković, S., 2006, str. 34) Prema ranijoj prostorno-planskoj dokumentaciji, kriteriji valorizacije prirodnih i kulturno-historijskih motiva su: naučna vrijednost, rijetkost pojave, tipičnost pojave, kulturno-vaspitni značaj, ekološka vrijednost, pejzažno-oblikovna vrijednost, rekreaciona vrijednost, ugroženost, očuvanost, prezentiranost, te kategorizacija motiva po značaju (*"nulta"* ilimeđunarodna vrijednost, nacionalna, regionalna i lokalna vrijednost). (Prostorni plan Bosne i Hercegovine- faza B, 1980, str. 20-21) Prema S. Jašarević i E. Popari (2012), parametri procjene vrijednosti motiva su: turističko-geografski položaj, umjetnička vrijednost, ambijent, atraktivnost, izgrađenost, kompaktnost, opća turistička vrijednost, te kvalitativni rang motiva. Prema novim dokumentima, kriteriji vrednovanja motiva zasnivaju se na procjeni: vremensko određenje, historijska vrijednost, umjetnička i estetska vrijednost, čitljivost (dokumentarna, naučna, obrazovna), simbolika, ambijentalnost, autentičnost, unikatnost i reprezentativnost, kompaktnost. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Kriteriji za donošenje odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom, "Službeni glasnik BiH", broj 33/02 i 15/03)

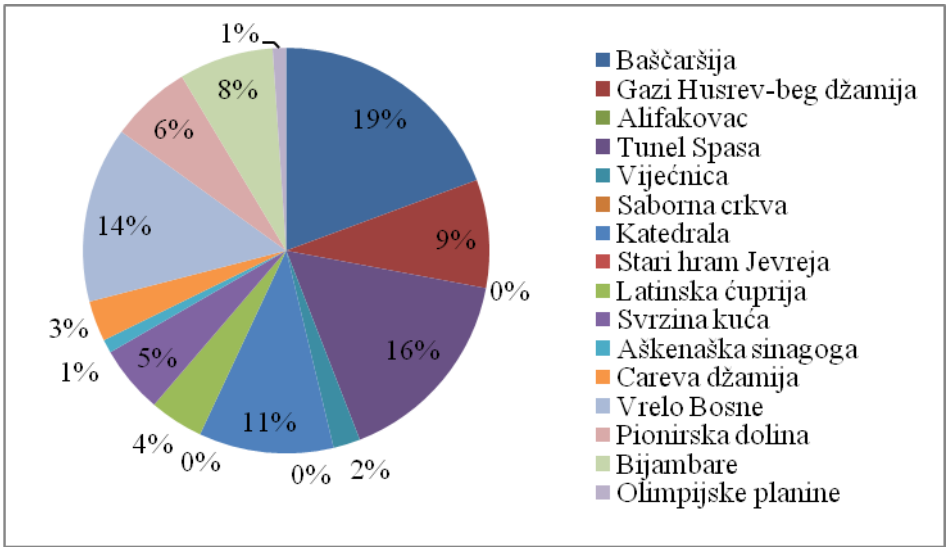
Tab. 1. Evaluacija motiva u Sarajevskoj destinaciji kod različitih autora

Turistički motiv:	*Nurković*	*Jašarević*	*Popara*	*PPBiH*	*KONS*
Baščaršija	MN	MN	MN	MN	MN
Gazi Husrev-beg džamija	NA	MN	MN	MN	NA
Alifakovac	RE	NA	MN	NA	NA
Tunel spasa (Ratni D-B)	RE	-	RE	-	-
Vijećnica	NA	NA	MN	NA	NA
Saborna crkva	NA	NA	NA	NA	NA
Katedrala	NA	NA	NA	NA	NA
Stari jevrejski hram	NA	NA	NA	NA	NA
Latinska ćuprija	RE	NA	MN	NA	NA
Svrzina kuća	RE	NA	NA	NA	NA
Aškenaška sinagoga	NA	NA	NA	NA	NA
Careva džamija	NA	NA	MN	NA	NA

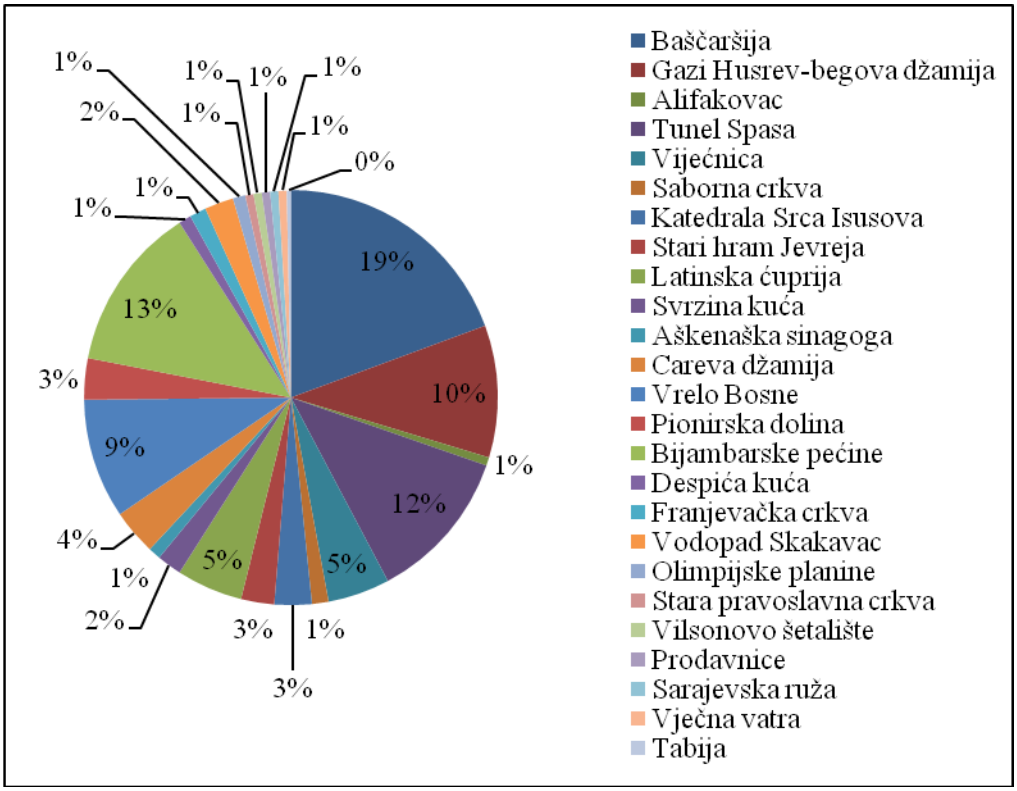
Vrelo Bosne	NA	-	-	NA	-
Pionirska dolina	RE	-	-	RE	-
Bijambare	RE	-	-	RE	-
Vodopad Skakavac	RE	-	-	LO	
Olimpijske planine	MN	-	-	NA	-

(Izvori: Nurković, S., 2006, str. 35-37; Jašarević, S., 2012, 35-43; Popara, E., 2012, 63-107; PPBiH-B: Prostorni plan Bosne i Hercegovine- faza B, 1980; KONS: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Odluke o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima i privremena lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2005)

Prema tabeli evaluacije motiva u destinaciji Sarajevo evidentno je da dobrim dijelom postoji usaglašena procjena vrijednosti motiva. Zajednička (istovjetna)ocjena prepoznata je kod motiva: Baščaršija- međunarodni značaj; Saborna crkva, Katedrala, Stari jevrejski hram, Aškenaška sinagoga- nacionalni značaj;Bijambare, Tunel spasa- regionalni značaj. Izrazita neslaganja ustanovljena su kod ocjene motiva: Alifakovac, Latinska ćuprija, Olimpijske planine. Za razliku od ranijih rezultata koji su se bazirali na gore navedenim i u osnovi sličnim kriterijima vrednovanja, rezultati ankete omogućili su da se dođe do novih saznanja prema kojima je evaluacija motiva izvršena prevashodno na temelju zajedničke frekvencije odgovora (procijene) turističkih menadžera i turista koji su posjetili Sarajevo. Razlog je što turistički menadžeri predstavljaju promovatore atrakcija, a turisti su njihovi konzumenti. Turistički doživljaj je od posebne važnosti kod afirmacije destinacije i podsticaja turističkih kretanja. "Doživljavanje je najaktivniji odnos prema motivima, te najznačajniji kulturni element turističkih kretanja, jer podrazumijeva duže zadržavanje turista i bogat sadržaj boravka, i nalaže funkcionalniju i raznovrsniju turističku propagandu". (Jovičić, Ž., 1986, str. 39) Ključni elementi koji utiču na odluku turiste da posjeti destinaciju su percepcija environmenta i princip najbolje dobiti. Raznolikosti environmenta, te prirodna i antropogena obilježja koja se bitno razlikuju od matičnog mjesta turiste, podstiču turistička kretanja. Evaluacija motiva po osnovi turističke impresije pokazuje da nije dovoljna samo ponuda na tržištu. (Jianchang, C., Jigang, B., 1988) Turistička percepcija i spoznaja okruženja destinacije, društvena psihologija turizma i motivacija turista su važni elementi planiranja turizma. (Hall, M., Page, S., 2014, str. 210-211) Prema rezultatima ankete (Likertova skala: 1-5), utvrđena je povišena ocjena motiva 4,4 (turisti 4,3; turistički menadžeri 4,5); ova ocjena označava nacionalni i širi značaj motiva sa tendencijom međunarodne prepoznatosti (Žunić, L., 2016). Individualna selekcija motiva u zavisnosti od ličnog iskustva, mišljenja i doživljaja omogućila je da se dođe do rezultata u vezi najveće vrijednosti motiva Sarajeva.

Grafikon 1. Najvredniji motivi Sarajeva prema procjeni turističkih menadžera (Žunić, L., 2016: Anketa za poslodavce u turizmu, Sarajevo, 2013)

Grafikon 2. Najvredniji motivi Sarajeva prema procjeni turista posjetilaca (Žunić, L., 2016: Anketa za turiste- posjetioce, Sarajevo, 2013-2014)

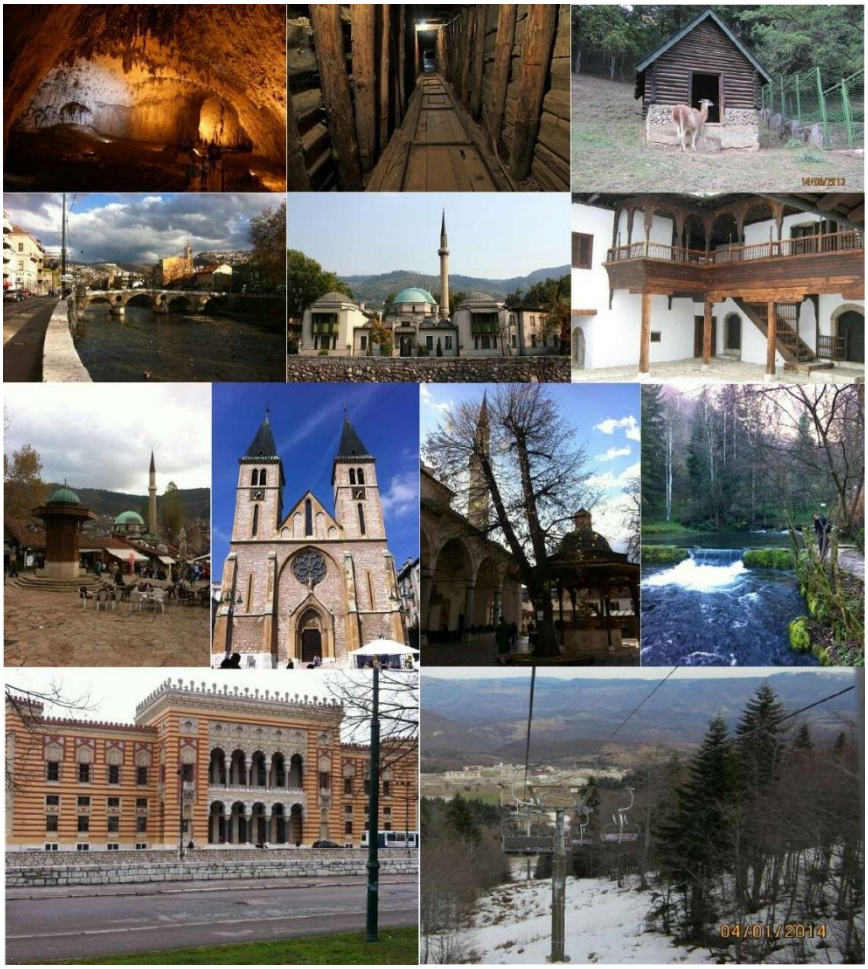
Komparativnom analizom prikazanih dijagrama, dolazi se do saznanja da su najvrednije atrakcije u destinaciji: Baščaršija, Tunel spasa, Vrela Bosne, Gazi Husrev-begova džamija, Bijambare, Katedrala Srca Isusova, itd. Ocjene turističkih poslodavaca uglavnom se podudaraju sa impresijama turista uz napomenu da su prema rezultatima ankete posebnu i naglašenu vrijednost dobile Bijambare i Gazi Husrev-begova džamija, dok manje Katedrala. Potencijalni razlog je subjektivizam utjecan velikim udjelom ispitanika arapskog i turskog porijekla muslimanske vjeroispovijesti preko 40%. Visoki udio arapskih turista imao je i značajnog odraza na favorizaciju Bijambara i Vrela Bosne, jer oni generalno preferiraju prirodne turističke atrakcije upravo zbog toga što "zelenih pejzaža" nedostaje u njihovim matičnim mjestima - aridna pustinjska područja arapskog svijeta podstičuželju za "zelenim krajevima" s bogatstvom voda i biodiverziteta. Upravo takve turističke potencijale nudi Sarajevska destinacija (Vrela Bosne, vodopad Skakavac, Bijambarske pećine sa šumskim i livadarskim pejzažom, Olimpijske planinske atrakcije).

Značaj i vrijednost motiva razlikuje se po porijeklu turista: Baščaršija je najvredniji motiv prema viđenju domaćih turista, ali i većeg udjela stranih turista (Njemačka, Kuvajt, Turska), dok Tunel spasa ima najveću vrijednost za strane turiste iz udaljenih dijelova svijeta (SAD, Australija, Malezija), koji ostvaruju emocionalnu povezanost sa simbolikom motiva.

Prema statističkim modelima i naučnim kriterijima analitičke obrade anketa, većinskom kategorijom i ujedno potvrdom određenog stava može se smatrati respondencija od 60% i više. (Vodič za obradu anketa, 2001, str. 23) Od ispitanika se tražilo da izvrše selekciju i favorizaciju atrakcija po vrijednosti i značaju sa predložene liste turističkih motiva u destinaciji. Kako su bili uslovljeni da se opredijele za tri najznačajnije atrakcije, tako je utvrđen kriterij vrednovanja za motive koji potencijalno imaju najveći značaj:

- Frekvencija 60% i više, odgovara najviša ocjena 5 i međunarodni značaj motiva (MN)
- Frekvencija 60-35%, vrlo dobra ocjena 4, te nacionalni i širi regionalni značaj (NA)
- Frekvencija 35-10%, odgovara dobra ocjena 3 i regionalni značaj motiva (RE)

Prema tome, na temelju rangiranja rezultata po visini frekvencije za pojedine motive utvrđena je lista najvažnijih motiva na području Sarajevske destinacije. Njihov značaj se manifestuje u ukupnoj vrijednosti i impresijama koje se reflektuju u značaju većeg radijusa.

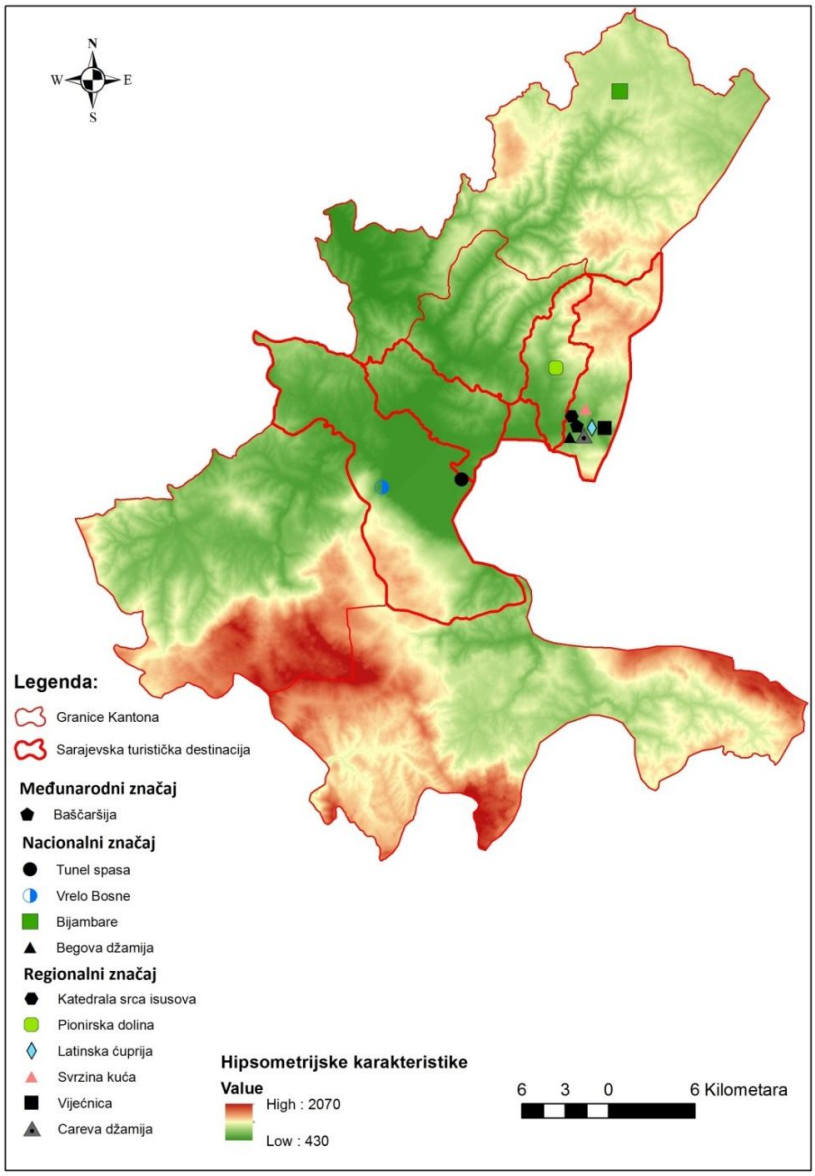
Sl. 1. Najvrednije atrakcije prema impresijama turista
(Žunić, L., 2016)

Tab. 2. Finalna lista selekcije najvažnijih turističkih motiva u Sarajevskoj destinaciji prema ukupnoj frekvenciji vrednovanja od strane turističkih menadžera i turista posjetilaca u 2013-2014. godini (u procentima); Interval frekvencije: 60% i više- međunarodni značaj; 60-35% - nacionalni i širi regionalni značaj; 35-10% - regionalni turističko-geografski značaj

Motiv:	*Menadžeri (%)*	*Turisti (%)*	*Prosjek (%)*	*Značaj*
Baščaršija	90	63,2	76,6	MN
Tunel spasa	75	38,9	57,0	NA
Vrela Bosne	65	30,5	47,8	NA
Bijambare	35	42,1	38,6	NA
Begova džamija	40	33,7	36,9	NA
Katedrala	50	9,5	29,8	RE

Pionirska	30	10,5	20,3	RE
Latinska ćuprija	20	16,8	18,4	RE
Svrzina kuća	25	6,3	15,7	RE
Vijećnica	10	15,8	12,9	RE
Careva džamija	15	11,6	13,3	RE

(Žunić, L., 2016: Ankete za turiste i poslodavce u turizmu, Sarajevo, 2013-2014)

Karta 2. Prostorni razmještaj najvrednijih turističkih motiva u Sarajevskoj destinaciji i njihov značaj prema frekvenciji impresija turista i turističkih menadžera

(Žunić, L., 2016: Anketna istraživanja autora, Sarajevo, 2013-2014)

Prema karti i tabeli finalne liste selekcije najvažnijih turističkih motiva u Sarajevskoj destinaciji, došlo se do značajnih spoznaja:

- Međunarodni značaj: Baščaršija.
- Nacionalni i širi regionalni značaj: Sarajevski ratni tunel (Tunel spasa), Vrelo Bosne, Bijambare, Begova (Gazi Husrev-begova) džamija.
- Regionalni značaj: Katedrala Srca Isusova, Pionirska dolina, Latinska ćuprija, Svrzina kuća, Vijećnica, Careva džamija.

Ambijentalna cijelina Baščaršija je najvažniji turistički lokalitet u Sarajevskoj destinaciji, koji predstavlja orijentalno kulturno-historijsko jezgro odakle je uglavnom započeo urbani i turistički razvoj. Baščaršija *(turski "baš", glavna čaršija, Bejtić, A., 1969, str. 68)* je izgrađena u 15.st. (1462. godine), kada je Isa-beg Ishaković osnovao grad, sagradio han i brojne dućane na sjevernoj obali rijeke Miljacke u starom dijelu grada. Glavni turistički potencijal Baščaršije je očuvanost kulturno-historijskih spomenika, dućana, starih zanata. Sam izgled je ostao stotinama godina isti i očuvao se u tom duhu koji potiče još iz Osmanskog perioda, što doprinosi posjetom velikog broja gostiju iz cijelog svijeta. Baščaršija je glavni turistički centar i najveći faktor u poboljšanju turističke ponude grada. Ambijentalna cijelina Baščaršije je kandidat za UNESCO-ovu listu svjetske baštine (Odluka o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima i privremena lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2003) Istovjetna ocjena najviše vrijednosti i međunarodnog značaja Baščaršije je utvrđena i kod drugih istraživača, što potvrđuje njenu relevantnost.

Vjerski objekti, prije svega Gazi Husrev-begova džamija, ocjenjena je povišenom ocjenom i ima nacionalni i širi regionalni turistički značaj.Ova džamija je najjači simbol dugovjekovne osmanske vlasti u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, te ima posebnu kulturno-historijsku vrijednost. Ranije ocjene vjerskih motiva uglavnom određuju njihov nacionalni značaj. S druge strane, tendencije u novije vrijeme su da se Begova džamija kategoriše *"nultom"* kategorijom. "*Gazi Husrev-begova džamija* predstavlja graditeljsku cjelinu međunarodnog turističkog značaja, a čini je: džamija, Gazi Husrev-begovo i Murat-begovo turbe, dvorište sa nišanima, abdesthana, šadrvan, muvekkithana i mjesto starog mekteba. Smještena je u orijentalnoj jezgri Sarajeva, što joj daje izuzetno visoku ambijentalnu vrijednost. Čuvena Gazi Husrev-begova džamija spada u prvi red najznačajnijih graditeljskih ostvarenja osmanskog perioda tokom 16. st. i predstavlja najviši domet u sveukupnom bosansko-orijentalnom nasljeđu, kao i visoka dostignuća u širim relacijama islamske arhitekture tog vremena. (Odluka o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima i privremena lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2003) Karakteristika unutrašnjosti džamije je prekrasna stalaktitna dekoracija u uglovima ispod kubeta i u samom mihrabu, te ornamentika i kaligrafija svih zidova. (Mehmedović, A., 2005, str.67) Međutim, specifikum rezultata istraživanja odnosi se na diferencijalnuocjenu

određenih vjerskih motiva. Ovo se prije svega odnosi na *Carevu džamiju* i *Katedralu Srca Isusova*, koje su ocijenjene nešto nižom ocjenom u odnosu na Begovu džamiju, te prema ukupnoj frekvenciji vrednovanja imaju regionalni značaj. Mogući razlozi su što je Careva džamija bila jednim dijelom u fazi restauracije (2013-2014). U slučaju Katedrale, niža ocjena je mogla biti utjecana religijskom strukturom i opredjeljenjima turista (preko 40% muslimanski turisti). Crkve koje podsjećaju na Sarajevsku katedralu mogu se pronaći u nekim evropskim destinacijama npr. crkva *Sint-Brigidakerk* u Geldropu (Holandija).

Prirodni motivi, kakvi su Vrelo Bosne i Bijambare, imaju veliku turističku vrijednost, jer prema ukupnoj frekvenciji vrednovanja imaju nacionalni i širi regionalni značaj. Procjena vrijednosti Vrela Bosne je istovjetna kod većine autora koji su se bavili valorizacijom tog motiva. *Spomenik prirode "Vrela Bosne"* obuhvata krajnji jugozapadni dio Sarajevskog polja i neposredni kontaktni planinski obod. Cijelokupni zaštićeni prostor i šira regija ima iznadprosječnu količinu površinske i podzemne vode, čije pojave predstavljaju veliku specifičnost i atraktivnost. Prije svih, to su vrela Bosne čija ukupna prosječna vodoizdašnost iznosi 5-24 m3/sec, što je sasvim dovoljno da se od njih direktno obrazuje jedna od najvećih rijeka BiH- rijeka Bosna. Na ovom prostoru postoji visok stepen biološke raznolikosti kojeg karakterizira postojanje 99 autohtonih i alohtonih dendrotaksona, preko 200 zeljastih vrsta, oko 35 vrsta medonosnog i ljekovitog bilja, 20 vrsta sisara i 52 vrste ptica. (Đug, S., Drešković, N., Hamzić, A., 2008, str. 176-179) Vrelo Bosne se tretira kao jedinstveni kompleks *"integralne baštine"*. Specifične prirodne vrijednosti su: hidrološke (Vrelo Bosne, Vrelo Stojčevac, Sumporna banja Ilidža) i hortikulturne (Velika aleja, Banjski park Ilidža). (Prostorni plan za Kanton Sarajevo za 2003-2023. godinu, 2006, str. 44) Međutim, rezultati procjene vrijednosti Bijambara pokazali su viši rang (ranije regionalni). Nema sumnje da se područje Bijambara u novije vrijeme značajno unaprijedilo po svojim ukupnim sadržajima (posjeta i obilazak pećina, gastronomija, rekreacija, vožnja eko-vozićem). Konzervacija Bijambara u kontekstu zaštićenog pejzaža i savremene aktivnosti u vezi sa valorizacijom u turističko-rekreativne i edukativne svrhe dovele su do značajnih pomaka i prepoznavanja ljepote ovoga područja. "*Zaštićeni pejzaž Bijambare* pripada prostoru središnjih bosanskih Dinarida, smješten iznad planina Zvijezde, Ozrena i Čemernice. Širi prostor predstavlja manja morfološka depresija u poriječju Ljubine, Misoče, Krivaje i potoka Bjelila. Po obodnom dijelu nastale su tri pećine na različitim hipsometrijskim nivoima. Na području Bijambare konstatirane su 133 različite životne zajednice nivoa asocijacije. Njihovu strukturu čini preko 800 vrsta viših biljaka. Brojni su i predstavnici faune- sisara, ptica, gmizavaca, vodozemaca, mekušaca, insekata. Područje omogućava konzervaciju ekosistema i izvanredne mogućnosti istraživanja, osmatranja, edukacije i rekreacije." (Đug, S., Drešković, N., Hamzić, A., 2008, str. 179)

Sarajevski ratni tunel D-B (Tunel spasa), ima prepoznat nacionalni i širi regionalni turističko-geografski značaj. Rezultati ranijih istraživanja pokazali su nižu ocjenu i regionalni značaj. Međutim, interes za neobične i jedinstvene motive kakav je Tunel spasa (Tunel nade), uz koji se veže značajan dio savremene i teške historije Sarajeva, zasigurno daje veći turistički značaj ovom motivu. Simbolika tunela i muzej, koji demonstriraju istinitu priču o ne tako davnoj opsadi Sarajeva, proizvode snažne emocije i duboku impresiju kod turista posjetilaca. Činjenica da rat u ukupnom imidžu Sarajevske destinacije učestvuje sa 60-70% (Džaferović, S., 2011), pobuđuju veliko interesovanje za posjetu ovome lokalitetu. "*Muzej opsade grada-Tunel spasa, spomenički kompleks ratni Tunel D-B, Sarajevski ratni tunel,* nastao je tokom agresije na Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu (1992-1995. godine). Jedini način da se iz opkoljenog Sarajeva izađe do slobodne teritorije bilo je pretrčavanje aerodromske piste. Krajem 1992. godine, ispred Armije RBiH, predložena je ideja da se napravi projekat za izgradnju podzemnog tunela ispod Sarajevskog aerodroma. Određene su polazne tačke na Dobrinji i u Butmiru, a projekat je završen 1993. godine. Tunel je građen pod otežanim ratnim uslovima sa nedostatkom sredstava i pod stalnim granatiranjem. Na samom početku rada tunela sve se nosilo na leđima i rukama. Prenošena je hrana, cigarete, nafta, municija, naoružanje, lijekovi, ali i ranjenici. Naknadno je postavljena pruga, pa je transport olakšan korištenjem malih vagona. Kroz tunel su uspostavljene i telefonske veze Sarajeva i slobodne teritorije. Turistima koji danas posjećuju Muzej tunela spasa nezamislivo je da je nekoliko stotina ljudi zavisilo od malog uskog prolaza ispod Aerodroma. Sačuvani dio tunela, kao i eksponati u pratećem muzeju, čuvaju uspomenu na hrabrost stanovnika Sarajeva i njihovu borbu za opstankom. Nema sumnje da je Tunel spasa odigrao jednu od ključnih uloga u odbrani Bosne i Hercegovine i njenog glavnog grada, Sarajeva." (Kolar, B., Kolar, E., 2008) Sarajevski ratni tunel se trenutno nalazi na listi peticija za nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH)

Kulturno-historijski motivi kakvi su Vijećnica i Svrzina kuća, te Latinska ćuprija, vrednovani su dobrom ocjenom i prema ukupnoj frekvenciji imaju regionalni turistički značaj. *Latinska ćuprija* (Principov most 1918-1992) je most koji se nalazi na Miljacki u neposrednoj blizini parka At mejdan i Muzeja Sarajevo 1878-1918, u starom dijelu grada u blizini Baščaršije. Latinska ćuprija u današnjem obliku je sagrađena 1798. godine, most ima četiri luka i tri potporna stuba; izgrađen je od kamena i gipsa. Zbog intenzivnog saobraćaja u austro-ugarskom periodu, pojačana je konstrukcija mosta. (English Wikipedia, 2015) Latinska ćuprija ima povoljan turističko-geografski položaj, dobro je očuvana, te predstavlja važan faktor u turizmu jer spaja desnu i lijevu stranu grada koja je bogata različitim spomenicima kulturne baštine i koja je veoma interesantna za turiste. Pored svoje historije i specifičnog izgleda, turistima je interesantna jer predstavlja svjedok jednog važnog

događaja koji je imao odraza na cijeli svijet, a to je atentat G. Principa na austrougarskog prestolonasljednika F. Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju 1914. godine. Ovaj atentat se uzima kao povod za početak Prvog svjetskog rata. Latinska ćuprija je proglašena 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2011) Međutim, nešto niža ocjena nego kod većine drugih autora (nacionalni značaj) je najvjerovatnije posljedica slabije impresije kod turista. Iako Latinska Ćuprija predstavlja simbol svjetskog historijskog događaja, ona sama po sebi ne posjeduje naročito istaknute vizuelne atribute. Limitirajući faktori vezuju se za slabiju privlačnost organizacije elemenata na ovome području: u neposrednoj blizini mosta je tramvajska stanica, raskrsnica i veliki promet ljudi, a okolne zgrade i objekti zahtjevaju bolju uklopljenost u ambijent (potrebna je restauracija, osvježenje, harmonizacija stila i boja), kako bi se povećala doza oduševljenja. Od doživljaja i dojma zavise riječi hvale i afirmacija pojedinih motiva. S druge strane, razlozi slabijeg vrednovanja Vijećnice i Svrzine kuće su nešto drugačije prirode. Iz razgovora sa turistima se saznalo da određeni broj njih nije posjetio Svrzinu kuću, jer su navodno informisani da je teži pristup. *Svrzina kuća* se nalazi u starom gradu u prigradskoj stambenoj zoni Glođina. Ulice su uske, nagnute i većeg radijusa zakrivljenosti, ali je pristup motiva sasvim prilagođen (jedino što je malo teže za parkiranje). Potrebno je raditi na kvalitetnijoj promociji Svrzine kuće, te motivisati turiste za posjetu (strani vodiči pretežno izbjegavaju da vode grupe na ovaj lokalitet). Svrzina kuća (kadija Munib ef. Glođina) predstavlja kulturu stanovanja bosanske muslimanke porodice s kraja 18. i kroz 19. st. (spomenik kulture). Kuća je bosansko-orijentalne arhitekture, podijeljena u 2 dijela: selamluk (javni dio) i haremluk (porodični dio). Nešto slabija ocjena *Vijećnice* može proisteći iz nekoliko razloga. Prvo, naizgled slična Vijećnica nalazi se u Brčko distriktu. Ovo može umanjiti impresije kod turista iz zemlje i regije. Drugo, arhitektura Vijećnice i motivi koji su dobrim dijelom preslikani sa egipatskih objekata i u arapskom stilu, ne moraju biti naročito atraktivni turistima arapskog porijekla, koji imaju veliko učešće u ukupnoj strukturi turista posjetioca. "Gradska vijećnica predstavlja najljepši i najreprezentativniji antropogeni motiv iz austro-ugarskog perioda, građen u pseudo-maurskom stilu. Izvedbeni projekat pokazuje dominantan uticaj islamske umjetnosti iz Egipta i Španije. Za detalje su kao osnova uzete detaljne studije arhitekte A. Witteka, koje je radio prema džamijama sultana Hasana i Kait-bega iz 15.st. u Kairu." (Ćeman, M.H., 2004, str. 48). Sa aspekta turističkog značaja, Vijećnica je imala zanimljivo Odjeljenje za rijetke knjige i rukopise, koje je prikupljalo građu najviše spomeničke kategorije: inkunabule, stare rukopisne knjige pisane bosanskom ćirilicom, zbirku orijentalnih rukopisa sa oko 400 kodeksa i 700 pojedinačnih dokumenata, rukopise domaćih autora na orijentalnim jezicima, izdanja stranih štamparija. Vijećnica kao Nacionalna i Univerziteska biblioteka imala je značaj za cjelokupnu regiju. Gradska

vijećnica je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2006. godine. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2011)
Zabavni park i zoološki vrt Pionirska dolina vrednovana je dobrom ocijenom i ima regionalni turistički značaj. Istovjetno je vrednovana i kod drugih autora. Značaj ovog motiva će u budućnosti najvjerovatnije rasti, jer je sve veći broj posjetilaca iz arapskih zemalja. Zašto je to posebno važno? Upravo zato što se radi o porodičnim turistima sa velikim brojem djece. Zabavni parkovi u takvim slučajevima predstavljaju odličnu priliku za odmor. Arapi su izrazili naročito zadovoljstvo kod ovakvih motiva. Ovaj park je smješten u SI dijelu Sarajeva na samo 2 km udaljenosti od strogo gradskog centra. Ukupno područje obuhvata površinu od 8,5 ha. Mjesto je bogato florom i faunom, te omogućava različite hortikulturne aktivnosti. Rekreativni dio uključuje rekvizite za dječju igru i zabavu (autodrom, autići na električni pogon, vozić, gumeni grad, automobili, vrteška), dječiji park i igrališta sa toboganima, ljuljaškama, klackalicama i zoološki vrt. Idealno je odmaralište za porodice s djecom.

ZAKLJUČAK

Sarajevska destinacija je u razvoju, turistički promet ima pozitivnu tendenciju razvoja. Sarajevo je kandidat za nominaciju na UNESCO Listu Svjetske baštine, nalazi se na tentativnoj (privremenoj) listi dobara: *"Sarajevo- jedinstveni simbol univerzalne multikulturalnosti - trajno otvoreni grad (1.9.1997)"*. (Državna komisija Bosne i Hercegovine za saradnju sa UNESCO, Ujedinjene nacije, Obrazovna, naučna i kulturna organizacija, 2012) Na temelju identifikacije prirodnih i antropogenih motiva, neosporno je da postoji veliki turistički potencijal koji pruža izvrsne mogućnosti planiranja turizma i bogatu turističku ponudu. Sarajevo predstavlja važnu turističku destinaciju s bogatstvom različitih motiva koji imaju prepoznatu turističku vrijednost. Raniji i najnoviji rezultati istraživanja u vezi procjene vrijednosti motiva upućuju na jedinstven zaključak da najveću turističku vrijednost i međunarodni značaj ima Baščaršija. Za planiranje turističke ponude i razvoja turizma destinacije, veliki značaj imaće rezultati procjene vrijednosti motiva prema frekvenciji impresije turista i turističkih menadžera, jer interesi turista i njihov doživljaj kreiraju nove zahtjeve ponude i tržišta. Naročito su važne turističke procjene od kojih će dobrim dijelom zavisiti afirmacija motiva i destinacije u svijetu, pa time i njihovo dalje korištenje i promocija. Rezultati istraživanja su fundament za dalja obimnija turistička istraživanja. Opći zaključak je da Sarajevo prerasta u svjetsku turističku destinaciju jer ima sve veći priliv stranih turista, ne samo iz regije (Hrvatska, Slovenija, Srbija), Turske i Evrope (Njemačka, Holandija, Francuska, Velika Britanija), već i iz dalekih zemalja svijeta (Južna Koreja, Australija, Kanada, Malezija, SAD; Kuvajt, UAE, Katar).

LITERATURA

1. Bakaršić, S. (1966): *Geneza Sarajeva.* Geografski pregled, sv. X, str. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo
2. Bejtić, A. (1969): *Stara sarajevska čaršija jučer, danas i sutra- osnove i smjernice za regeneraciju.* Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture, Sarajevo
3. *Britanska Wikipedia.* Online Edition English Wikipedia, UK
4. Bušatlija, I. (1974): *Morfostrukturne i morfoskulpturne karakteristike reljefa Bosne i Hercegovine.* Zbornik IX kongresa geografa Jugoslavije u BiH, str. 133-135. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo
5. Ćeman, M.H. (2004): *Obnova Gradske vijećnice u Sarajevu.* Klesarstvo i graditeljstvo, broj 1-2, godina XV, Klesarska škola, Brač
6. *Državna komisija Bosne i Hercegovine za saradnju sa UNESCO*. Ujedinjene nacije, Obrazovna, naučna i kulturna organizacija, 2012
7. Džaferović, S. (2011): *Motivacija turista za posjetu Sarajevu.* Diplomski rad. Mentor: Dr. Šećibović, R. Prirodno-matematički fakultet Sarajevo
8. Đug, S., Drešković, N., Hamzić, A. (2008): *Prirodna baština Kantona Sarajevo.* Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo
9. Hall, M., Page, S. (2014): *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space.* Routledge, The Fourth Edition, New York, USA, str. 210-211
10. *Izvještaj Turističke zajednice Kantona Sarajevo za 2013. godinu*, TZKS
11. Jašarević, S. (2012): *Identifikacija, vrednovanje, rangiranje i kartiranje antropogenih turističkih motiva na turističkom koridoru Bihać-Jajce-Travnik-Sarajevo-Višegrad.* Magistarski rad. Prirodno-matematički fakultet Sarajevo
12. Jianchang, C., Jigang, B. (1988): *A Study of Tourist Behavior and its Practical Significance*. Geographical Research, 1988, vol. 7 (3): 44-51
13. Jovičić, Ž. (1986): *Turistička geografija.* Naučna knjiga, Beograd
14. Jovičić, Ž. (1992): *Fenomenologija turizma.* Naučna knjiga, Beograd
15. Kolar, B., Kolar, E. (2008): *Tunel.* Brošura Muzeja Tunela spasa, Sarajevo
16. *Turistički resursi i atrakcije (2010).* Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
17. Kurto, N. (1997): *Sarajevo 1462-1992.* Oko, Sarajevo
18. Mehičić, I. (2007): *Turistički proizvod Kantona Sarajevo- Sarajevski kvalitet-osnovni elementi*. Privredna komora Kantona Sarajevo
19. Mehmedović, A. (2005): *Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine.* Sarajevo
20. Muzej grada Sarajeva (1963): *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva.* Knjiga I, Sarajevo

21. Nurković, S. (2006): *Regionalni aspekt turističkih potencijala Kantona Sarajevo- klasifikacija i valorizacija.* Zbornik radova Turizam kao faktor regionalnog razvoja. Univerzitet u Tuzli, str. 31-43
22. *Odluka o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima i privremena lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (2005).* Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo
23. Popara, E. (2012): *Identifikacija, vrednovanje, rangirnje i kartiranje antropogenih turističkih motiva Sarajevske turističke regije.* Magistarski rad. Prirodno-matematički fakultet Sarajevo
24. *Prostorni plan BiH, faza B- valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti (1980).* Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1980
25. *Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023. godine (2006).* Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Sarajevo
26. UNESCO »Culture», World Heritage Centre, »The List», Global Strategy, Tentative List, *"Sarajevo - unique symbol of universal multiculture - continual open city"*, 1992-2015
27. Vodič za obradu anketa (2001): *Approaches to the Analysis of Survey Data.* Statistical Services Centre, The University of Reading, UK
28. Zelenika, R. (2000): *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka
29. Žunić, L. (2016): *Turizam Sarajeva- Turističko-geografska valorizacija receptivnih antropogenih faktora i njihov značaj za planiranje turističke ponude.* Doktorska disertacija. Mentor: prof.dr. Kristina Košić. Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
30. *URL-1: http://stuffpoint.com/bosna-i-hercegovina/image/404773/karta-bih-picture/*